

Journal of Nobility Studies

VIRTUS

20 | 2013

Jaap Moes*

Uit duizend jaar adel in Gelderland

268

C.O.A. Schimmelpenninck van der Oije, F. Keverling Buisman, M.V.T. Tenten, F.J.W. van Kan en I.D. Jacobs (red.), *Adel en ridderschap in Gelderland. Tien eeuwen geschiedenis*, Adelsgeschiedenis, XII (Zwolle: Waanders, 2013, 384 p., ill.)

Wie in het begin van de eenentwintigste eeuw oude adel in Nederland zegt, zal ondanks baanbrekende publicaties uit de afgelopen twintig jaar niet direct aan Friesland, Holland of Zeeland denken, maar toch meteen aan Gelderland met zijn talrijke gerestaureerde kastelen, omvangrijke bossen en fraaie landgoederen. Dat het ook vroeger al zo was, valt te lezen in deze als twaalfde deel in de serie *Adelsgeschiedenis* verschenen, rijk geïllustreerde en fraai verzorgde bundel met adel én ridderschap als tweetrapsthema. Zo blijkt dat de Arnhemse geschiedschrijver Hendrik Aquilius het hertogdom Gelre al in de zestiende eeuw beschreef als een mozaïek van landschappen, kwartieren, steden, heerlijkheden en ridders. Het mag een complexe lappendeken zijn geweest van bevoegdheden en jurisdicties, die per kwartier, en ook nog eens per streek sterk verschilden, niemand zal na lezing van dit boek betwijfelen dat Gelderland als ‘het adelsgewest’ in Nederland moet worden gezien. En omdat heel wat Gelderse edelen in het verleden ook een rol in de nationale politiek hebben gespeeld, kan worden gesteld dat deze bundel met elf artikelen de geschiedenis van de provincie ruim overstijgt.

Met dit kloeke boek, dat vermoedelijk al op menig salontafel prijkt, wordt een nieuw, veelkleurig boeket van de bloem der natie gepresenteerd. Er is lang naar deze publicatie over de Gelderse Ridderschap uitgekeken. Het idee om dat te doen was op het moment van verschijnen bijna tien jaar oud. Een belangrijk deel van het succes van dit boek is naar mijn idee toe te schrijven aan het besluit van de redactie zich niet tot de ridderschap in de negentiende

* Aerdenhout – jaapmoes@planet.nl.

Spotprent op prins Willem V als brakende Bacchus, 1782 (afbeelding uit besproken boek)

en twintigste eeuw te beperken, maar uiteindelijk ook de wijdere, adellijke kring eromheen als onderwerp te nemen, en wel vanaf de tiende eeuw. Daardoor is dit boekwerk juist interessant voor wie belangstelling heeft voor geschiedenis van de lange termijn. De bundel mag over elites gaan, maar het boek is niet alleen voor de *happy few* bedoeld. Ook in de Nederlandse academische wereld lijkt adelsgeschiedenis aan belangstelling te winnen. Een aantal van de aangetrokken auteurs is met die ontwikkeling nauw verbonden.

Adeldom bestaat bij de gratie van maatschappelijke zichtbaarheid. Dat blijkt ook weer uit dit boek. Op vrijwel elke pagina staat een afbeelding, soms zelfs meerdere. Als 'kijkboek' is het, mede door de informatieve bijschriften en de doorgaans goed gekozen kaderteksten, zeker geslaagd. Maar belangrijker zijn toch de artikelen zelf. Wie ze zo op een rijtje zet, zal constateren

dat enkele stukken soms wat technisch en hier en daar wellicht wat opsommerig zijn, maar dat de meeste vlot leesbaar zijn. En toch: de kwaliteit verschilt. Zo gaat dat nu eenmaal in bundels. Over de bronvermeldingen wil ik nog kwijt, dat zij helaas niet als voetnoten zijn opgenomen. De wetenschappelijk geïnteresseerde zal dus heel wat heen en weer moeten bladeren.

Gelet op variatie in thema's, afgezet ook in de tijd, biedt het boek een redelijke staalkaart van wat Nederlands adels- c.q. eliteonderzoek in het begin van de eenentwintigste eeuw te bieden heeft. Helaas is er aan adellijke vrouwen te weinig aandacht geschonken. Opvallend is ook dat slechts één van de auteurs vrouw is. Het zij toegegeven, vrouwen kwamen in de ridderschap niet voor, maar daar staat tegenover dat de adel uiteraard meer is dan een mannelijk kiescollege. Verontschuldigend wordt in verschillende bijdragen dan ook geconstateerd, dat op dit punt eerst nog veel onderzoek moet worden verricht. Dat neemt niet weg dat een aantal auteurs wel de archieven is ingedoken om met nieuwe bevindingen te komen.

270 Inhoudelijk komt de veelkleurigheid van dit Gelderse adels- en ridderschapsboek ook naar voren in verschillende invalshoeken, perspectieven en wetenschappelijke disciplines die zich met adelsonderzoek bezig houden. Wat daarbij opvalt is dat slechts mondjesmaat wordt getracht om aansluiting te vinden bij het internationale onderzoek naar adel en aristocratie. Zo ontbreken, om maar iets te noemen, de studies van Jonathan Dewald en Ellis Wasson, respectievelijk *The European Nobility 1400-1800* en *Aristocracy and the modern World* uit 1996 en 2006, in de literatuurlijst. Verder is opvallend dat – conform traditioneel historisch adelsonderzoek – bijdragen met een overwegend politiek-institutioneel karakter overheersen. Op dat vlak lijkt de bundel dus niet heel vernieuwend. Zo schrijft Johanna Maria van Winter over de opbouw van een adellijke elite vanaf de tiende eeuw uit het nageslacht van Everard Saxo en de vorming van de Gelderse ridderschap uit ministerialen of onvrije dienstlieden van de graaf, sinds de twaalfde eeuw de hertog van Gelre. Aansluitend behandelt Aart (G.A.) Noordzij de spanning tussen politiek-bestuurlijke integratie van ridders in het Gelre van de late middeleeuwen en hun streven naar onafhankelijkheid. Daarbij stelt hij een zekere ambivalentie vast. De relaties tussen het hertogdom en ridders werden steeds hechter, maar zij bleven toch ook hun onafhankelijkheid en zelfstandigheid koesteren.

In het artikel van Frank Keverling Buisman gaat het om de transitie van adel en ridderschap na het roemruchte Traktaat van Venlo (1543), waardoor Gelre werd ingelijfd bij het Bourgondisch-Habsburgse Rijk. Zo werd Karel V de nieuwe hertog en kwam er een nieuwe gewestelijke organisatie tot ontwikkeling. Voor de ridderschappen waren deze jaren 'cruciaal', aldus de auteur. Voor het eerst werden de riddermatigen systematisch geregistreerd in zogenoemde ridderboeken. Daarna werd de toegang tot de ridderschap steeds strakker geformuleerd, tot in 1621 de eis van Ware Christelijke Religie werd afgekondigd, waardoor katholieken voortaan werden uitgesloten. Interessant is dat riddermatigen volgens Keverling Buisman een veel grotere betrokkenheid bij politieke en bestuurlijke aangelegenheden hebben gehad dan tot dusver uit de literatuur blijkt.

Eveneens vanuit een politiek-institutionele invalshoek bespreken Evert de Jonge en Marc V.T. Tenten de drie kwartierlijke ridderschappen als deel van de soevereine Staten van het vorstendom Gelre en Graafschap Zutphen in de periode 1621-1795. Zij besteden onder meer aandacht aan de toegang tot de ridderschap per kwartier, de factievorming en politieke

macht. Waren admissieregels een middel tot oligarchisering en/of tot verwerving van ambten? Ze concluderen dat er grote verschillen tussen de drie kwartierlijke ridderschappen bestonden, maar toch beoordelen deze auteurs de overeenkomsten in de politieke ontwikkelingen van groter gewicht. De macht van de ridderschappen was in de Gelderse kwartieren groot. Zij speelden de eerste viool op kwartierdagen. Politiek gezien waren zij in de achttiende eeuw op het toppunt van hun macht.

De ridderschap van het Overkwartier tussen 1540 en 1795 komt aan bod in de politiek-institutionele bijdrage van Gerard H.A. Venner. Het hertogdom Gelre bestreek tot het einde van de zestiende eeuw niet alleen de huidige provincie Gelderland, maar ook grote delen van Midden- en Noord-Limburg en gedeelten van de *Kreise* Kleef, Viersen en Heinsberg. Sinds de veertiende eeuw kende het gewest een indeling in vier kwartieren: de kwartieren Nijmegen, Roermond of het Overkwartier, Zutphen en Arnhem. Toen kwam een statencollege tot ontwikkeling bestaande uit ridderschap en steden. Venner bespreekt onder meer de toelatingsprocedure van de ridderschap en de voorrechten die de leden genoten. Door het relatief zelfstandige optreden van de kwartieren was Gelre in de vijftiende eeuw als een bondsstaat te beschouwen. Leden van de ridderschap konden grote informele invloed op de besluitvorming hebben. De Staten willigden beden in en huldigden de nieuwe landheer. Ze waren betrokken bij militaire aangelegenheden (doortochten, inkwartieringen en dergelijke). Ook hebben ze volgens Venner getracht om de welvaart te stimuleren en de rechtspleging te verbeteren.

271

In de bijdrage van Coen O.A. Schimmelpenninck van der Oije staat de overgang 'van gewest naar vaderland' in de periode 1780-1850 centraal. Hij bespreekt die chronologisch in drie periodes en doet dat op onderhoudende wijze, mede op basis van tal van anekdotes. Van zijn hand zijn overigens in de bundel ook heel wat aardige en informatieve kaderteksten opgenomen. Nadat Gelderland in 1798 ophield te bestaan als zelfstandig gewest met zijn kwartieren en van het hertogdom Gelre en het graafschap Zutphen niet meer werd gesproken, verschoof de macht geleidelijk naar Den Haag. Daar moest men voortaan zijn om een netwerk op te bouwen, ontvangsten bij de koning bij te wonen, het Hof te dienen en politieke functies uit te oefenen. Het Gelders-gewestelijke werd toen een nationale aangelegenheid. Provinciale Staten werden gekozen door de drie standen: die der edelen of ridderschappen, die der steden en die der eigenerfden. Tussen 1814 en 1850 was driekwart van adellijke afkomst. Door zijn rijkdom kwam Gelderse adel via Provinciale Staten in de Eerste of Tweede Kamer. De in 1814 hernieuwde ridderschappen werden met de invoering van de Provinciale Wet van 6 juli 1850 overbodig. Daarmee was de politieke rol van de ridderschappen als kiescolleges uitgespeeld. Functies van edelen waren voortaan uitsluitend aan de persoon verbonden.

Naast deze overwegend politiek-institutionele bijdragen zijn er in *Adel en ridderschap in Gelderland* artikelen opgenomen met duidelijk sociaal-economische en culturele invalshoeken. Zo schrijft Léon van der Hoeven over de wording van een overheersende adellijke stand in de zeventiende en achttiende eeuw. Hij schenkt aandacht aan de bestuurlijke en de sociaal-economische positie van de adel in de Gelderse samenleving, aan zijn huwelijkspolitiek en zijn vermogensopbouw. Met ruim vierhonderd gereformeerde verschreven edelen telde Gelderland in deze periode de meeste adel in de Republiek. Via de ridderschap oefen-

den de Gelderse edelen grote invloed uit op de gewestelijke besturen, want de helft bestond uit adel, die in hoge mate endogaam trouwde met vooral Gelderse en Overijsselse adel. Toch kwamen ook wel exogame huwelijken met patriciërsfamilies uit Amsterdam en Rotterdam voor, want met zulke financiële injecties konden huizen worden opgebouwd én verbouwd. Uit collaterale vermogens (in zijlijn) blijkt dat de adel de grootste vermogens bezat. In de Graafschap bezat ongeveer 60 procent meer dan tienduizend gulden. Interessante uitschieter (statistisch heet dat fraai ‘uitbijter’) is graaf Van den Bergh met een nalatenschap van meer dan een miljoen gulden in 1787. Bekend was wel dat de economische activiteiten van de adel beperkt waren. De opbrengst van landgoederen (het familievermogen) vormde zijn belangrijkste inkomstenbron. Daarnaast beschikte hij onder meer over ‘favorable’ ambten, dus emolumenten als onkostenvergoedingen, commissiegelden en opbrengsten uit de verdeling van baantjes. De vraag of aan Gelderland tussen 1650 en 1795 de kwalificatie *adelsgewest* mag worden toegekend, wordt door Van der Hoeven volmondig bevestigend beantwoord.

272 De fraaie bijdrage van Conrad Gietman over de katholieke adel gedurende de periode 1621-1795 in het protestantse gewest heeft een cultureel-antropologische inslag. Hebben katholieke edelen zich in Gelderland onderscheiden van hun gereformeerde standgenoten? Met verlies van het recht op verschrijving in 1621 (het ‘Grote Voorrecht’ genoemd) raakten katholieke edelen hun belangrijkste privilege kwijt en waren zij politiek uitgespeeld. Dat zij niet waren verenigd in een corporatie betekende dat zij niet gezamenlijk optraden. Ook vertoonden zij geen opvallende katholieke zelfrepresentatie. Wel was er sprake van eigen huwelijkscircuits (religieuze endogamie) en hingen zij erg aan elkaar: ‘Met de riddermatige adel vormden deze families een door huwelijksbanden aan elkaar geklonken keten van roomse kastelen, buitenplaatsen en stadshuizen,’ schrijft Gietman. Aan het einde van de achttiende eeuw waren de contouren van een adellijke subcultuur ontstaan. Dit zou onder andere blijken uit de ordening van het familieleven, de spirituele dimensie en de nauwe band met plaatselijke geloofsgemeenschappen. Hun uitsluiting betekende ook dat roomse edelen andere levens leidden dan hun protestante standgenoten doordat zij het rituele bijwonen van kwartier- en landdagen misten, niet concurreerden om ambten en commissies en geen of weinig contacten met Den Haag en de Oranjes onderhielden. Maar de katholieke Gelderse adel vormde geen ‘tegencultuur’, aldus Gietman. Er bleef altijd sociale omgang tussen beide groepen bestaan. Nadat de katholieke adel in 1814 tot de nieuwe gewestelijke ridderschap was toegelaten, behield hij zijn eigenheid, voorkeur voor trouwen met andere katholieke adel en een innige band met de Roomse kerk. Zo kon hij in de loop van de negentiende eeuw een leidende rol binnen de katholieke emancipatie spelen.

Eveneens interessant is de rijke bijdrage van Vincent Sleebe over de bestuurlijke en sociaal-economische rol van de adel in de negentiende en twintigste eeuw. Aan de hand van onder andere enkele handige tabellen beschrijft hij het spanningsveld dat vooral na 1848 voor de Gelderse adel ontstond tussen functioneren op regeringsniveau en binnen de dorpscultuur. Sleebe bespreekt ook de veranderingen in de economische positie van de Gelderse adel, de afnemende betekenis van grondbezit en het groter wordende belang van effecten in zijn vermogensbeheer. Slechts een klein deel van de Gelderse adel vertrok naar Den Haag om landelijke bestuursfuncties te vervullen. Het merendeel bleef lokaal bestuurlijk actief. Na 1850 was dat voor de Gelderse adel een kwestie van eer. Hij vond dat aan zijn stand ver-

plicht. Met de verzuiling belandden de meesten in antirevolutionair of katholiek vaarwater. Gelderse adel was toen onderdeel geworden van de Nederlandse elite. Permanent bewoonde huizen bleven echter nog lang, tot diep in de twintigste eeuw een centrum van het plaatselijke leven, waar hij nauw mee verbonden bleef. Zo treffen we in de twintigste eeuw veel adel aan onder de burgemeesters (Van Hövell's en de Van Nispens). De meesten waren conservatief of conservatief-liberaal. Na de Tweede Wereldoorlog nam het aandeel van de adel onder burgemeesters snel af. In het jaar 2000 had van de 78 burgemeesters nog maar één blauw bloed. In de ontadelde samenleving van de eenentwintigste eeuw krijgt de adel steeds meer het karakter van een herinneringsgroep, aldus Sleebe.

Verder valt in *Adel en ridderschap in Gelderland* ook een zekere interdisciplinariteit te bespeuren, want het tweeledige onderwerp van de bundel is eveneens vanuit de sociologie en de culturele antropologie beschreven. De veranderingen waar de ridderschap na zijn formele opheffing in 1850 mee te maken kreeg, worden besproken door Frans K.M. van Nispen tot Pannerden en Jaap Dronkers in hun kwantitatief-sociologische bijdrage 'Van politiek orgaan tot zedelyck ligchaam, 1850-2012'. Zij gaan na in hoeverre de beschrevenen in de Ridderschap van Gelderland erin geslaagd zijn om hun maatschappelijke positie na de grondwetswijziging van 1848 te handhaven en in hoeverre zij afwijken van de overige Nederlandse adel. Hun conclusie luidt dat de politieke functie van de ridderschap als kiescollege uitgespeeld was, maar dat de politieke rol van de beschrevenen in de ridderschap niet veranderde. Zij bleven gewoon politiek-bestuurlijk actief, en dat kon omdat velen tot de hoogstaangeslagenen behoorden, ofwel de hoogste betalers van directe rijksbelastingen. Dat waren de verkiesbaren voor de Eerste Kamer der Staten Generaal, waaruit zeker tot de Eerste Wereldoorlog ook veel ministers en Tweede Kamerleden werden gerecruteerd. Dat bevestigt de gedachte dat behoud van welstand, rijkdom voor hen niet zozeer als een doel moet worden gezien, maar eerder als deel van een strategie om 'oben zu bleiben', zoals de Duitse socioloog en econoom Werner Sombart (1863-1941) schreef. Ook maakten leden van de ridderschap onverminderd deel uit van de elite, waarbij aanvankelijk een adellijke titel bepalend was, maar dat veranderde toen een universitaire opleiding belangrijker werd, vooral na de komst van algemeen kiesrecht in 1917. Het lidmaatschap van de ridderschap kan een rol hebben gespeeld bij het bereiken van een elitepositie, aldus de auteurs.

De laatste, verfrissende bijdrage heeft een historisch-antropologisch karakter en is van Yme Kuiper. Zij gaat over herinneringscultuur, dat wil zeggen de manier waarop adel terugkijkt op het van adel zijn. Als vertrekpunt neemt hij het boekje *Herinneringen aan Verwolde en zijn bewoners in de tijd van mijn jeugd* uit 2006 van F.W.M. Bonger-barones van der Boch van Verwolde, dat verhaalt van een adellijk gezin in Gelderland rond 1900. Kuiper beschrijft het belang van adelsidentiteit, familiebesef en *oral history*, en hij betreft daarbij de bekende studies van Monique de Saint Martin, Eckardt Conze en Monika Wienfort, zodat *Adel en ridderschap in Gelderland* ook enigszins aansluit op de internationale historische adelsliteratuur.

Natuurlijk zijn er in het boek ook schoonheidsfoutjes aan te wijzen. Zo is met de noten in de bijdrage van Van Nispen tot Pannerden en Dronkers duidelijk iets misgegaan, want zij staan gedeeltelijk in de lopende tekst. En Bijlage 8 heet 'Statische gegevens', terwijl dat vermoedelijk 'Statistische gegevens' moet zijn. Maar dat zijn kleinigheden, waarover alleen een kniesoor zou vallen.

De globale indruk die het boek na lezing op me maakt, is dat er gestreefd is een balans te vinden tussen 'kijkboek', 'leesboek' en 'speurboek'. Jammer is dat er geen afsluitende redactionele bijdrage werd opgenomen waarin wat lange inhoudelijke lijnen uit zo'n duizend jaar adels- en ridderschaps-geschiedenis worden getrokken. Een hoofdconclusie van tien eeuwen Gelderse geschiedenis lijkt mij dat 'de adel' – zowel de stand en de ridderschap als instituut als een aantal oude adellijke families zoals Van Pallandt, Van Heeckeren en Van Limburg Stirum, om er slechts drie te noemen – zich in wisselende tijden en eigenlijk tegen de verdrukking in steeds min of meer succesvol heeft aangepast aan veranderende omstandigheden. In al zijn verschijningsvormen overleefde hij per slot van rekening de Republiek, verscheidene revoluties en meerdere oorlogen. Hoe dan ook, wie vroeger Gelderland zei, dacht aan adel, kastelen en landgoederen, en wie vanaf nu Gelderse adel zegt, zal niet om dit boek heen kunnen.

20 | 2013

